

گزارشی از نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه

اصغر دلبری‌پور

مدخل

ایران‌شناسی شامل همه جستارهایی است که به معرفی میراث فرهنگی دیرپای ایران در سراسر جهان دست می‌زند. در میان مهم‌ترین عناصری که نقشی عمده در توجیه و تبیین میراث فرهنگی ملت‌ها ایفا می‌کنند، نسخه‌های خطی جایگاه ممتازی دارند. از این آثار می‌توان در مطالعه تاریخ، فرهنگ و سیر تطور آن نیز استفاده کرد. زمانی که هنوز صنعت چاپ اختراع نشده یا حداقل در بعضی از کشورها رواج نیافته بود، استنساخ تنها راه نشر و اشاعه فرهنگ بود و نسخه‌های خطی که با فداکاری‌های توأم با صبر و حوصله فراهم می‌آمدند، مشتاقان علم و ادب را به سوی کتابخانه‌ها می‌کشاندند. تعدادی از این کتابخانه‌ها نظیر دارالحکمه‌ای که از سوی خلیفه عباسی احداث شده یا کتابخانه‌ای که توسط حکمرانان فاطمی در قاهره تأسیس یافته بود، از شهرت عظیمی برخوردار بودند. در دارالحکمه بغداد آثار غربی به وسیله مترجمان زیردست به زبان عربی برگردانده می‌شد و پس از استنساخ در دسترس طالبین قرار می‌گرفت. گویند در میان آثار موجود در کتابخانه قاهره که بعداً به مدرسه فاضلیه منتقل شدند، ۶۵۰۰ اثر در ارتباط با علوم محض نظیر ریاضیات و هیئت وجود داشت.

تاریخچه کتابخانه در ترکیه

ترکیه از معدود کشورهایی است که تعداد زیادی نسخه خطی در کتابخانه‌های خود گرد آورده است. با اینکه بعضاً در تعیین تعداد این آثار راه اغراق پیش گرفته می‌شود، جمع تعداد آنها به سه زبان فارسی، عربی و ترکی نباید کمتر از دویست تا دویست و پنجاه هزار باشد. اگر رسائل موجود در مجموعه رسائل‌ها را به‌عنوان آثار جداگانه به حساب بیاوریم، آن وقت مجموع آثار خطی به نیم میلیون بالغ می‌شود. هرچند بیشترین سهم نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ترکیه از آن مخطوطات عربی است و قریب دو سوم این آثار را نسخه‌های خطی عربی تشکیل می‌دهند، تعداد نسخه‌های خطی فارسی نیز اندک نیست و گمان می‌رود که حدود ۲۵-۲۰ هزار باشد که در ۱۱۴ کتابخانه ترکیه (که توسط نگارنده در جزوه کتابخانه‌های ترکیه: تأملی در نسخه‌های خطی معرفی شده است) گرد آمده‌اند. البته تعیین دقیق تعداد نسخه‌های خطی فارسی موقعی تحقق می‌یابد که فهرست مشترک این آثار فراهم آید.

ترکان در عهد سلاجقه، احداث کتابخانه را آغاز کردند و در دوره عثمانیان شدت و سرعت بیشتری بدان دادند. حکمرانان عثمانی که به اهمیت کتاب واقف بودند، در رأس افرادی قرار داشتند که به تأسیس کتابخانه همت می‌گماشتند. تعدادی از کتابخانه‌های این دوره وابسته به «دیوان» بودند، تعدادی دیگر در مدارس و مساجد و تکایا قرار داشتند و بقیه جزو موقوفه‌جات به حساب می‌آمدند. از میان این کتابخانه‌ها، آنهایی که در داخل یا در جوار مساجد احداث می‌شدند، اهمیت و اعتبار بیشتری کسب می‌کردند؛ از این قبیل است کتابخانه‌هایی که در مساجد استانبول نظیر فاتح، شهزاده، سلیمانیه و بایزید احداث شدند. تقریباً در همه جای ترکیه نشانه‌ای از کتابخانه‌های موقوفه دیده می‌شود که حاوی تعداد زیادی نسخه خطی می‌باشند. این نوع کتابخانه‌ها علاوه بر استانبول در کتابخانه‌های شهرهای مختلف دیگر نظیر آماسیه (حاوی ۴۱ نسخه فارسی)، آفیون (حاوی ۱۱۲ نسخه فارسی)، قسطنطنیه (حاوی ۱۵۶ نسخه فارسی) و مغنيسا (حاوی بیش از ۲۷۰ نسخه فارسی) فعالیت دارند. البته با توجه به اهمیت استانبول، تعداد کتابخانه‌های موقوفه در این شهر بیش از سایر مناطق است؛ از آن جمله است: کتابخانه عاطف افندی (حاوی بیش از ۱۰۰ نسخه فارسی)، کتابخانه دولتی بایزید (حاوی ۶۹۱ نسخه فارسی)،

کتابخانه حاجی سلیم‌آغا (حاوی ۲۲۱ نسخه فارسی)، کتابخانه کورپیلی (حاوی ۱۷۰ نسخه فارسی) و کتابخانه سلیمانیه (حاوی بیش از ۶ هزار نسخه فارسی).

بدین سبب است که آغاز تاریخ کتابخانه را در ترکیه معمولاً با تأسیس امپراتوری عثمانی یا بهتر بگوییم با فتح استانبول هم‌زمان می‌گیرند. سلطان محمد فاتح پس از تصرف استانبول، تصمیم گرفت این شهر را علاوه بر مرکز سیاسی به صورت یک کانون ارجمند فرهنگی نیز در بیاورد. وی با صدور فرمان «جهاد اکبر» به فعالیت‌های بزرگ عمرانی دست زد و از جمله به احداث «سرای قدیم» همت گماشت که در بخشی از آن کتاب‌های موجود در سرای ادرنه و مغنيسا جای گرفت. این کتابخانه که حالت کتابخانه خصوصی سلطان را داشت، در حقیقت نخستین کتابخانه‌ای است که پس از فتح استانبول تأسیس یافت و به قراری که در شقایق نعمانیه آمده، ملا لطفی یکی از دانشمندان نامی وظیفه کتابداری آن را برعهده داشته است. هنگامی که بنای «سرای جدید (تویقاپی سرای)» پایان گرفت، کتابخانه به این محل انتقال یافت و به فعالیت خود ادامه داد. اینک کتابخانه موزه تویقاپی سرای یکی از معتبرترین کتابخانه‌های ترکیه است که در آن حدود یک هزار نسخه خطی فارسی موجود است. بعضی از این نسخه‌ها مانند نسخه‌ای از *خمسه نظامی* (خزینه- ۱۰۰۸) که در سال ۷۹۶ق در شیراز کتابت یافته، یا نسخه‌ای از *دیوان حافظ* (روان- ۹۴۷) که در سال ۸۲۲ق استنساخ شده، از نظر هنری شاهکار محسوب می‌شوند.

در عصر فاتح علاوه بر استانبول در شهرهای دیگر و به‌ویژه در ادرنه اقدامات اساسی جهت تأسیس کتابخانه به عمل آمد. کتابخانه عمارت یکی از این کتابخانه‌هاست که تعدادی کتاب عربی در زمینه تصوف داشته است. در شهر بورسه یکی از فرزندان زمان به نام ملایگان کتابخانه‌ای را به مسجد مولانا محمدبن ارمغان بخشیده بود که تعداد آثارش بالغ بر ۲۹۰۰ بود و در میان آنها تفسیر *کشاف* به خط خود واقف نیز وجود داشت. به همان طریق کتابخانه‌هایی در شهرهای اسکوب و آماسیه نیز دایر شد.

در رابطه با نخستین کتابخانه موقوفه در استانبول نظرات مختلفی ابراز شده است. بعضی چون سهیل انور معتقدند که کتابخانه مدرسه محمود پاشا، اولین کتابخانه موقوفه استانبول است. در صورتی که به نظر برخی دیگر، کتابخانه مجتمع ایوب سابقه بیشتری دارد. عده‌ای نیز وجود

دارند که هر دو نظر را مردود می‌دانند و معتقدند که قدیمی‌ترین کتابخانه استانبول، کتابخانه کوچکی است که یک سال پس از فتح استانبول در زاویه شیخ محمود بن شیخ حسن گیلانی (ملقب به وصال) ساخته شد. بالاخره عده‌ای عقیده دارند که سلطان محمد در بخشی از ایاصوفیه که به صورت مدرسه درآورده بود، کتابخانه‌ای داشته است.

ناگفته نماند که در این زمان علاوه بر سلطان، دولتمردانی چون احمد گدیک پاشا (یکی از وزیران اعظم سابق) به احداث کتابخانه همت می‌گماشتند (کتابخانه احمد گدیک پاشا در افیون). به همان شکل در قونیه (در درگاه صدرالدین قونیوی) کتابخانه‌ای احداث گردیده بود که در میان آثار موجود در آن، کتاب‌های محی‌الدین عربی به خط مؤلف نیز وجود داشته است.

پس از دوره فاتح در دوره بایزید دوم و سلیم اول نیز گسترش‌های زیادی در زمینه علم و ادب پدید آمد و کتابخانه‌ها توسعه یافتند. بایزید دوم کتاب‌هایی که به او اهدا می‌گردید، یا به نام او آماده می‌شد را در کتابخانه توپقاپی‌سرای (سرای جدید) می‌گذاشت. وی کتابخانه‌ای در مدرسه غاطه‌سرای نیز احداث کرده بود که معلمان مدرسه حق استفاده از آن را داشتند. در مجمعی که به دستور سلطان بایزید در ادرنه ساخته شده بود، علاوه بر مسجد، مدرسه، عمارت و دارالشفا، کتابخانه‌ای نیز وجود داشت. علاقه بیش از حد این سلطان به تأسیس و گسترش کتابخانه در کشور باعث شد که کتابخانه‌ای در آماسیه نیز ساخته و پرداخته شود. در این دوره کتابخانه‌هایی در نقاط مختلف آسیای صغیر و روملی تأسیس می‌یافت که کتابخانه‌های «ماناستر» و «پریزن» را می‌توان از کتابخانه‌های مشهور آن دوره در شبه‌جزیره بالکان دانست.

سلطان سلیم که به علت درگیری با جنگ و به سبب کوتاهی عمر قادر به احداث کتابخانه نشد، تعداد زیادی کتاب که بر اثر فتوحات خود از مصر و سوریه به دست آورده بود را به «خزینة عامره» که کتاب‌های متعلق به کاخ سلطنتی در آنجا نگهداری می‌شد، بخشید. در آرشیو توپقاپی‌سرای اسنادی وجود دارد که نشان می‌دهد سلیم اول در اثنای جنگ مصر علاقه‌ای خاص به جمع‌آوری کتاب مبذول می‌داشت. در عصر این سلطان، سه کتابخانه به ترتیب در استانبول (از سوی مولانا بابی)، بورسه (از طرف احمد بن خضر برادر سنان پاشا) و ادرنه (توسط خلیفه حسن) دایر شد.

به‌رغم اینکه در اوایل دوره سلیمان قانونی چندین کتابخانه در ادرنه احداث شد، اقدام مهمی در زمینه تأسیس کتابخانه در استانبول صورت نگرفت. اغلب کتابخانه‌هایی که در این عصر ساخته شده، مربوط به نیمه دوم دوره سلطنت سلطان سلیمان است. از میان بزرگ‌ترین مؤسسات علمی که در این دوره ساخته شده می‌توان به «مجتمع سلیمانیه» اشاره کرد. متأسفانه سندی در دست نیست که نشان بدهد این مجتمع در اوایل کتابخانه‌ای داشته است. دیگر سلاطین عثمانی نیز به تبع اسلاف خویش هرکدام در گردآوری کتاب و تأسیس کتابخانه همت به خرج می‌دادند.

ترکیه تا چه حد در حفظ نسخه‌های خطی موفق است؟

هرچند مسئولان کتابخانه‌های ترکیه دقت قابل توجهی نسبت به حفظ و صیانت نسخه‌های خطی به‌عمل می‌آورند، هر از گاه خبرهای ناگوار دال بر سرقت کتاب به گوش می‌رسد. به‌عنوان مثال از ۱۶۸ نسخه نفیس بارگاه صدرالدین قونیوی که به کتابخانه یوسف‌آغا (قونیه) منتقل شده بود و در میان آنها آثار بسیار نفیسی چون شرح فخرالدین رازی بر *قانون الطب* ابن سینا نیز وجود داشت، ۸۰ نسخه به سرقت رفته و برای اینکه پرده بر روی سرقت کشیده شود، ۸۰ نسخه بی‌ارزش به‌جای نسخه‌های مسروقه گذاشته شده است. مثلاً جای نسخه *قانون الطب* را نسخه کم‌ارزشی به‌نام *صرف و نحو* گرفته است.

پیش از این نیز تعداد زیادی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ترکیه به طرق مختلف از این کشور خارج شده است. مثلاً اتریشی‌ها هزاران نسخه از متصرفات دولت عثمانی را جمع کرده، به کشور خود برده‌اند که اینک در کتابخانه ملی وین نگهداری می‌شوند. در میان این آثار، نسخه‌های بسیار نفیس و ارجمندی چون *الابنیه عن الحقایق الادویه* ابومنصور هروی قرار دارد که در سال ۱۹۴۷ق به‌دست اسدی طوسی استنساخ شده است.

فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ترکیه

تاریخ فهرست‌نویسی در دنیا به اندازه خود تاریخ کتابخانه‌ها قدمت دارد. مثلاً ژیل ماله (Gelles Mallet) در سال ۱۳۷۳م به تهیه فهرست بیش از یک هزار نسخه خطی موجود در کتابخانه کاخ لوور فرانسه دست زد. از اواخر قرن شانزدهم به بعد پیشرفتی در امر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی دیده شد و برخی از کتابخانه‌ها فهرست‌هایی شبیه فهرست‌های مشترک امروزی تهیه کردند. از این قبیل است فهرستی که توسط راهبان فرانسیسکن از موجودی ۱۶۰ کتابخانه کلیسایی آماده شد. نسخه‌ای از این فهرست را می‌توان در بودلین مشاهده کرد.

دنیای اسلام نیز از قرون وسطی به تهیه فهرست‌ها مشغول گردید. فهرست ابن‌الندیم نمونه‌ای از این فهرست‌ها می‌باشد که عده‌ای می‌گویند فهرست کتابخانه فتح بن خاقان در بغداد است. ترکان فهرست‌نویسی را در دوره عثمانی شروع کردند و نخستین فهرست‌هایی که اینک در آرشیو جمهوریت نگاهداری می‌شوند مربوط به کتاب‌های موجود در چهار مدرسه فاتیح (در استانبول) است. کتابخانه‌های موجود در استانبول، همه به استثنای کتابخانه عمومی بایزید موقوفه بودند و فهرست کتاب‌های موقوفه در وقف‌نامه‌ها ضبط می‌شد. از این قبیل است: فهرست آثار موجود در مجتمع شهزاده و فهرست آثار مجتمع سلیمانیه که هر دو از سوی سلطان سلیمان قانونی ساخته شد و فهرست آثار مجتمع سلیمیه که سلطان سلیم دوم در شهر ادرنه احداث کرد. هوسون (M.d' Hosson) در کتاب *نگاهی به امپراتوری عثمانی* (ج ۲، ص ۴۸۸) در توصیف کتابخانه‌های استانبول آورده است که هر کدام از کتابخانه‌ها فهرست کاملی به نام *اسماء کتب* دارند؛ فلوگل در ترجمه لاتینی *کشف الظنون* از بی‌کفایتی آنها صحبت به میان آورده است.

در ترکیه نخستین فهرست چاپی نسخه‌های خطی در سال ۱۲۷۹ق از سوی عبدالرحمن ناجم بیگ، بازرس وزارت اوقاف فراهم گشت. این فهرست آثار موجود در کتابخانه داماد ابراهیم پاشا را توصیف می‌کرد. متأسفانه اقدامات وی باب طبع عده‌ای قرار نگرفت. مثلاً علی سعاوی او را متهم کرد که فهرست کتابخانه‌ها را منتشر می‌کند و می‌فروشد. این‌گونه اعتراضات توفقی در امر فهرست‌نویسی پدید آورد.

یازده سال پس از این جریان، نخستین کمیسیون تصنیف برای تهیه و انتشار فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های استانبول تشکیل شد. نخستین محصول این کمیسیون دفتر کتابخانه حمیدیه بود. طی ۱۲ سال توفیق تهیه ۴۰ دفتر از آثار ۶۴ کتابخانه حاصل آمد که از آنها به‌عنوان دفاتر عصر حمیدی یاد می‌شود. هرچند این دفاتر نارسائی‌ها و نواقصی دارند و فاقد توانمندی‌های یک فهرست کامل هستند، هنوز هم اصلی‌ترین منابع مراجعه به کتابخانه‌های استانبول را تشکیل می‌دهند.

روز اول مارس ۱۳۳۳ق حاجی بایزید احمد مختار از بازرسان کتابخانه‌های وزارت اوقاف گزارشی تهیه کرد و طی آن به اشتباهات الآثار العلیه فی خزائن کتب العثمانیه تألیف عثمان بیگزاده اشاره نمود. احمد مختار قصد داشت خود فهرست مشترکی در این زمینه فراهم کند؛ ولی اقدامات او هم به نتیجه‌ای نرسید و جلد اول اثری که تهیه کرده بود نیز مفقود شد.

تشکیل «کمیته تصنیف آثار خطی» را می‌توان یکی از اقدامات مؤثر در تاریخ کتابداری ترکیه دانست. این کمیته که در سال ۱۹۲۷ به پیشنهاد وزارت معارف شروع به کار کرد، به فهرست‌نویسی کتابخانه سلیمانیه همت گماشت. ولی مسائل مالی بیش از شش ماه امکان فعالیت به این کمیته نداد. کمیته هشت سال بعد در تاریخ ۲ مارس ۱۹۳۵ مجدداً تشکیل یافت و مستشرق معروف ریتر به ریاست آن گمارده شد. فهرست آثار خطی ترکی موجود در کتابخانه‌های استانبول در رابطه به تاریخ و جغرافیا نخستین محصول این کمیته بود که در سال ۱۹۴۳ در جزواتی چند منتشر شد و مورد توجه کتابشناسان داخلی و خارجی قرار گرفت. متعاقباً جلد اول فهرست دواوین خطی ترکی (شعرای بین قرون ۱۲ و ۱۶م) انتشار یافت که با استقبال پژوهشگرانی چون پروفیسور بابین‌گر و سوواژه و غیره مواجه شد. «کمیته تصنیف» که منحصرراً در کتابخانه سلیمانیه فعالیت داشت در سال ۱۹۴۵ به دو قسمت تقسیم شد: قسمتی در کتابخانه سلیمانیه به خدمت خود ادامه داد و دیگری در کتابخانه دولتی بایزید مشغول شد. صدی نود کتاب‌های موجود در این دو کتابخانه شناسایی شد و برگه‌های مؤلف و عنوان و موضوع تهیه گردید. در عین حال برخی از محققان و کتابشناسان به کتابخانه‌های خارج از استانبول اعزام گشتند و آثار خطی را

شناسایی کردند. فهرست نسخه‌های خطی تاریخ- جغرافیای کتابخانه عمومی مغنسیا نتیجه این فعالیت‌ها بود که عصمت پارماکسیز اوغلی به چاپش در سال ۱۹۵۲ موفق شد.

فهرست‌نویسی در کتابخانه دانشگاه استانبول که در سال ۱۹۲۷ به وسیله فهمی ادهم قره‌طای آغاز شده بود در سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۳ ادامه یافت و جلد اول فهرست آثار خطی عربی موجود در کتابخانه دانشگاه استانبول در دو قسمت (قسمت اول: قرآن‌ها و علوم قرآنی و قسمت دوم: تفاسیر) فراهم آمد. ادهم‌بیگ نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی موجود در موزه توپقاپی را نیز به طور مجزا در ۳ فهرست جداگانه فراهم آورد. فهرست نسخه‌های خطی ترکی در دو جلد در سال ۱۹۶۱، فهرست نسخه‌های خطی فارسی در یک جلد و در همان سال و فهرست نسخه‌های خطی عربی در چهار جلد در فاصله سال‌های ۱۹۶۲ تا ۱۹۶۹ به طبع رسید.

از میان کتابشناسان ترک می‌توان به عبدالباقی گولپینارلی، پروفیسور احمد آتش، رمضان ششن، پروفیسور زکی ولیدی طوغان و پروفیسور مجدود منصور اوغلی نیز اشاره کرد که آثاری تهیه کرده و سهم مهمی در شناساندن این منابع عهده‌دار شده‌اند. عبدالباقی گولپینارلی به تهیه فهرست کتابخانه موزه مولانا (قونیه) دست زد که چهار جلد اول آن به طبع رسیده و آخرین جلدش در انتظار چاپ به سر می‌برد. احمد آتش صاحب کتاب آثار منظوم فارسی در کتابخانه‌های ترکیه است که فقط به چاپ جلد اول توفیق یافت. رمضان ششن مؤلف کتاب *مخطوطات طب اسلامی* است که با همکاری کتابشناسان دیگر تألیف کرده و از سوی مرکز فرهنگی سازمان کنفرانس اسلامی (استانبول) چاپ و منتشر شده است. از کتابشناسان خارجی که در این زمینه کار کرده‌اند می‌توان به کراسه (M. Krause) مؤلف آثار خطی ریاضی اسلامی در کتابخانه‌های استانبول و هلموت ریتز، که مقالاتی تحت عنوان آثار خطی عربی در آناتولی و استانبول نوشت، اشاره کرد. این مقالات در جریان سال‌های ۳۸-۱۹۲۷ در نشریه *der Islam* به چاپ رسید و سپس در سال ۱۹۴۹ به چاپ رسید و سپس در سال ۱۹۴۹ در دو جلد چاپ شد (Oriens).

فلیکس تاور (F. Tauer) یکی دیگر از کتابشناسان خارجی است که به تدوین اثری با عنوان *فهرست آثار خطی فارسی تاریخی موجود در کتابخانه‌های استانبول* دست زد. این کتاب در سال

۱۹۳۲ در پراگ به طبع رسید. فهرست نسخه‌های شرقی مصور کتابخانه‌های استانبول یکی دیگر از این آثار است که توسط ایوان اسچوکین و فهمی ادهم قره‌طای تهیه شد و در سال ۱۹۳۳ در پاریس به طبع رسید. کتابشناسان دیگری چون پلسنر (Plessner)، شاخت (Schacht)، والزر (Walzer)، کاهی (Cahen) و یورگن پل (J. Paul) نیز از کتابشناسان و شرق‌شناسانی هستند که در ارتباط با نسخه‌های خطی کتابخانه‌های استانبول تألیفاتی دارند.

آخرین اقدام در رابطه با فهرست آثار خطی، پروژه فهرست مشترک آثار خطی ترکیه است. هدف اساسی این پروژه تهیه فهرست کلیه آثار غیر چاپی در سطح کشور بوده است. برای انجام این مقصود «مرکز تهیه فهرست مشترک آثار خطی ترکیه» در سال ۱۹۷۸ در آنکارا تأسیس یافت و در ژانویه سال ۱۹۷۹ دومین مرکز در استانبول شروع به کار کرد. تاکنون تعدادی از نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ترکیه به وسیله این مراکز فهرست‌نویسی شده‌اند. آخرین آثار نشان می‌دهد که در بیست و یک جلد فهرست تهیه شده از سوی مرکز، تعداد ۱۷۱۱۰ اثر به شرح زیر معرفی شده است:

جلد اول (شامل آثار موجود در کتابخانه‌های مزار آتاتورک، کاخ ریاست جمهوری، مجلس ترکیه و کتابخانه آدی‌یامان): ۲۸۶ اثر.

جلد دوم (شامل آثار موجود در کتابخانه‌های عمومی شهرستان‌های گیره سون، ریزه، اردو): ۶۱۹ اثر.

جلد سوم (شامل آثار موجود در کتابخانه سلیمانیه - بخش علی نهاد طرلان): ۴۲۵ اثر. این جلد با افزایش بعضی از توضیحات توسط نگارنده به فارسی برگردانده شده است.

جلدهای چهارم تا هشتم (شامل آثار موجود در کتابخانه‌های آنتالیا و توابع): ۴۰۴۲ اثر.

جلد نهم (شامل آثار موجود در کتابخانه دولتی بایزید - استانبول): ۴۶۷ اثر.

جلدهای دهم تا دوازدهم (شامل آثار موجود در کتابخانه و موزه آدانا): ۲۵۹۲ اثر.

جلد سیزدهم (شامل آثار موجود در کتابخانه سلیمانیه - بخش آمجازاده حسین پاشا و حکیم‌باشی موسی نظیف افندی): ۶۳۰ اثر.

جلدهای چهاردهم تا هیجدهم (شامل آثار موجود در کتابخانه بایزید- آماسیه): ۲۹۹۴ اثر. (جلد پانزدهم این اثر که مربوط به دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول است، نیمه تمام می‌باشد). جلد نوزدهم (شامل آثار مجتمع در مجموعه مصطفی‌عاشر افندی- استانبول): ۱۱۵۵ اثر. جلد بیستم (شامل آثار موجود در کتابخانه گدیک احمد پاشا- افیون و موزه افیون): ۱۱۸۵ اثر. جلد بیست و یکم (شامل آثار موجود در کتابخانه عمومی بالیکسیر و توابع): ۲۷۱۵ اثر. کتابخانه ملی ترکیه نیز با دارا بودن ۲۵۸۷۶ اثر رأساً به تهیه و انتشار فهرست نسخه‌های خطی دست می‌زند. از این قبیل است:

فهرست‌هایی که برای موضوعات عمومی، متافیزیک (جلد اول)، فلسفه، منطق و روانشناسی (جلد دوم)، دین اسلام، علوم قرآنی، تفاسیر (جلد سوم)، حدیث (جلد چهارم)، عقاید و کلام (جلد پنجم)، دواوین (جلد ششم) و جنگ‌ها (جلد هفتم) تهیه و منتشر کرده است. کتابخانه ملی مسئولیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی بعضی از کتابخانه‌ها (نظیر اسپارتا و بوردور) را نیز برعهده گرفته و به انجام رسانیده است.

علاوه بر فهرست‌هایی که از سوی «مرکز تهیه فهرست آثار خطی ترکیه» و «کتابخانه ملی ترکیه» تهیه و چاپ شده، بعضی از کتابخانه‌ها نیز رأساً به تهیه فهرست مخطوطات خود می‌پردازند. از این قبیل فهرست‌ها می‌توان به فهرست نسخه‌های خطی سازمان امور دیانت (در ۲ جلد حدود ۵۰۰۰ نسخه) تألیف عبدالله جیحان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی از میر (۴ جلد) تألیف علی یاردم و فهرست نسخه‌های خطی بنیاد زبان ترک (۶۶۰ نسخه) تألیف مزگان جونبور (و دیگران) اشاره کرد. فهرست‌نویسی کتابخانه دانشکده زبان، تاریخ- جغرافیای دانشگاه آنکارا که بیش از ۱۵ هزار نسخه خطی دارد، هم اکنون ادامه دارد.

نسخه‌های خطی فارسی چگونه در کتابخانه‌های ترکیه گرد آمدند؟

نسخه‌های خطی فارسی به دو طریق وارد کتابخانه‌های ترکیه شده‌اند:

۱- نسخه‌های آثاری هستند که به جهت نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی و ورود آن به دربار و دیوان سلاطین ترک در سرزمین ترکان تدوین شده‌اند. این آثار رشحات قلمی نویسندگان،

ادیبان، شاعران و حتی سلاطین و شاهزادگان ترک هستند که به فارسی می‌نوشتند و شعر فارسی می‌ساختند.

۲- نسخه‌های آثاری هستند که به دلایل متعدد از ایران خارج شده‌اند.

۲-۱) بعضی از این نسخه‌ها از سوی پادشاهان ایران به سلاطین ترک اهدا شده است. از جمله این هدایا می‌توان به نسخه‌هایی اشاره کرد که شاه عباس اول به مناسبت عقد قرارداد صلح با سلطان مراد سوم برای وی فرستاد. ابراهیم رحیم‌زاده مؤلف کتاب *گنجینه فتح گنجه* که خود شاهد قضایا بوده، می‌نویسد که شاه عباس در سال ۹۹۷ ق هیئت مرکب از ششصد نفر را به سرپرستی برادرزاده خود، سلطان حیدر به استانبول فرستاد. اعضای هیئت روز هشتم ربیع‌الاول ۹۹۸ وارد دارالخلافه استانبول شدند و روز هجدهم همان ماه نیز مهدیقلی خان، حکمران اردبیل با وزیر اعظم و سایر وزیران ملاقات کرد. روز بیست و دوم همان ماه وعده ملاقات در دیوان همایون گذارده شد. ضیافت بزرگی ترتیب یافت. پس از صرف غذا، مهدیقلی خان نامه شاه عباس را به صدراعظم عثمانی داد. رحیم‌زاده لیست نسخه‌های خطی اهدائی شاه را در اوراق ۵۳/ب تا ۵۵/الف اثر خود که نسخه آن در کتابخانه دانشگاه استانبول (ش ۲۳۷۲) مضبوط است، می‌دهد. در میان این آثار (مجموعاً ۱۷ نسخه) علاوه بر سه نسخه نفیس قرآن کریم، شاهنامه فردوسی، *خمسه نظامی* (مذهب)، *مخزن‌الاسرار* نظامی (مذهب بسیار نفیس و مینیاتوردار)، *کلیات خاقانی*، *دیوان حافظ* (مذهب) و *کلیات سعدی* (مصور و مذهب) جای دارد.

زمانی که سلطان سلیمان قانونی از احداث مسجد سلیمانیه فراغت یافت، شاه تهماسب ضمن ارسال هدایای مختلف، سه نسخه نفیس قرآن نیز برای سلطان عثمانی فرستاد. همچنین به گزارش *جوهر الاخبار* تألیف منشی قزوینی، وقتی سلطان مراد سوم بر تخت سلطنت عثمانی نشست، ۵۰ نسخه خطی نفیس مینیاتوردار از ایران به سرزمین عثمانی فرستاده شد.

۲-۲) بعضی از نسخه‌ها بر اثر غارت‌هایی که متعاقب جنگ و کشتارها صورت می‌گرفت، از ایران خارج شد. به گزارش بارتولد در کتاب *تذکره جغرافیای تاریخی ایران* (ص ۲۶۹)، تعداد زیادی از مخطوطات کتابخانه بارگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (شامل ۹۷۲ جلد، ۳۰ جزوه و ۲۴ مرقع) پس از تصرف اردبیل به دست پاسکیویچ (در سال ۱۸۲۸م) و متعاقب عقد قرارداد

ترکمانچای به‌عنوان غنیمت جنگی به پطرسبورغ (لنینگراد) برده شد (لیست این کتاب‌ها را عثمان اوزگودنلی (O. Özgüdenli) طی مقاله‌ای در مجله تحقیقات ترک‌شناسی دانشگاه مرمره - ش ۱۰ (سال ۲۰۰۱) در صفحات ۴۳ تا ۵۶ داده است). تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی فارسی نیز متعاقب جنگ‌های دولت عثمانی با دولت ایران، از ایران خارج شد. (سید یونسی در «نشریه شماره ۱۶ کتابخانه ملی تبریز»، لیست کامل این نسخه‌ها را داده که بیشترین رقم مربوط به قرآن کریم (۷۴۴ نسخه) است و ۳۵ نسخه از آنها به خط حضرات معصومین علیه‌السلام و یک نسخه به خط کوفی حضرت علی (ع) بر روی پوست آهو نوشته شده است).

وقتی سلطان سلیم اول در چالدران شاه اسماعیل صفوی را شکست داد و تبریز را متصرف شد، تعدادی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های تبریز را همراه با خطاطان نامی و مذهب‌بان نامدار به دیار خود برد. همین خطاطان و مذهب‌بان بودند که تعداد زیادی نسخه خطی فراهم کردند. ۲-۳) بعضی از نسخه‌های خطی به سبب مهاجرت علما و دانشمندان ایرانی به سرزمین ترکان راه یافت. از این جمله‌اند آثاری که پدر صدرالدین قونبوی یا سلطان العلماء به هنگام مهاجرت از ایران با خود همراه داشتند.

۲-۴) بالاخره تعدادی دیگر از نسخه‌های خطی فارسی به سبب بی‌مبالاتی متولیان وقت کتابخانه‌های ایران از کشور خارج شد. بهرامی در کتاب *خاطرات خود* (تهران: ۱۳۶۳) به نقل حادثه بسیار اسفناکی دست می‌زند که از بی‌توجهی به نسخه‌های خطی در دوره قاجار حکایت می‌کند. در دوره مظفرالدین شاه ریاست کتابخانه سلطنتی را لسان‌السلطنه برعهده داشت که همراه با مظفرالدین شاه از تبریز آمده بود. همو بود که نسخه‌های خطی کتابخانه را به تدریج به دلالتان یهودی می‌فروخت. بهرامی در این کتاب به داستان فروش خمسه نظامی اشاره می‌کند که بسیار نفیس و ۴۵ ورق مصور داشت. ضمن دستگیری لسان‌السلطنه، سه صندوق پر از کتاب از منزل وی به دست آمد که در میانشان یک نسخه بسیار نفیس و مینیاتوردار *شاهنامه* نیز وجود داشت.

تحقیقی که عثمان اوزگودنلی در فهرست تاور به‌عمل آورده، نشان می‌دهد که از ۱۲۰ نسخه خطی (دارای قید محل کتابت) ۷۱ نسخه (۶۰ درصد) در محیط فرهنگی ایران، ۳۷ نسخه (۳۷

درصد) در محیط فرهنگی عثمانی و ۱۲ نسخه (۹ درصد) در محیط فرهنگی عرب استنساخ شده است. از این ارقام برمی‌آید که چقدر نسخه خطی از ایران به کتابخانه‌های ترکیه راه یافته است.

موقعیت نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه

همان‌گونه که پیش از این نیز اشاره کردیم تعداد نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه بین ۲۰ تا ۲۵ هزار می‌باشد که در ۱۱۴ کتابخانه پراکنده هستند. در جدول شماره (۱) تعداد نسخه‌های خطی چند کتابخانه معتبر وابسته به مدیریت کل کتابخانه‌های ترکیه، براساس زبان نشان داده می‌شود:

جدول شماره (۱)

مغنیسا	ملت	نور عثمانیه	کوپرلی	سلیمانیه (مرکز)	کتابخانه زبان
۵۶۰۲	۳۷۰۴	۳۶۶۷	۲۳۵۹	۵۲	عربی
۸۰۹	۲۴۸۵	۹۱۹	۳۲۶	۱۳۴۱۵	ترکی
۳۰۲	۵۰۹	۴۶۶	۹۰	۳۹۳۶	فارسی
-	۲۸	-	-	-	سایر زبان‌ها
۶۷۱۳	۶۷۲۶	۵۰۵۲	۲۷۷۵	۷۰۲۳۶	جمع

جدول شماره (۲) درصد نسخه‌های خطی را در چند کتابخانه معروف به سه زبان نشان می‌دهد:

جدول شماره (۲)

ملی	مخطوطات منطقه قونیه	دانشگاه استانبول	دولتی بایزید	کتابخانه زبان
%۱۵	%۸۰	%۳۰	%۸۰	عربی
%۲۵	%۱۰	%۶۰	%۱۵	ترکی
%۱۰	%۱۰	%۱۰	%۵	فارسی

فهرست‌های موجود از نسخ خطی فارسی در کتابخانه‌های ترکیه

فهرست‌هایی که تاکنون از نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه تهیه شده، به ترتیب نام گردآورندگان آنها عبارتند از:

- آتش، احمد، فهرست آثار منظوم فارسی در کتابخانه‌های استانبول، جلد اول (شامل ۸۰۳ اثر)، استانبول، ۱۹۶۸م.

- آق‌سو، حسام‌الدین (و توفیق سبجانی)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول (شامل ۱۶۱۵ اثر)، تهران، ۱۳۷۴ش.

- ادهم، فهمی، نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه تویقایی سرای (شامل ۹۴۰ اثر)، استانبول، ۱۹۶۱م.
- تاور، فلیکس، فهرست نسخه‌های خطی فارسی تاریخی در کتابخانه‌های استانبول (شامل ۵۵۵ اثر موجود در کتابخانه‌های سلیمانیه، کوپریلی، نورعثمانیه، موزه تویقایی سرای)، پراگ، ۱۹۳۱-۳۲.

- دلبری‌پور، اصغر، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های قونیه در دو مجلد (شامل ۱۳۵۰ اثر)، (این فهرست که به همت رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (آنکارا) تهیه شده و هنوز به طبع نرسیده، علاوه بر کتابخانه موزه مولانا، فهرست نسخ خطی فارسی سه کتابخانه دیگر: یوسف آغا، مخطوطات منطقه و نافذ اوزلق را دربر گرفته است).

- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی ترکیه (شامل ۱۲۹۲ اثر). این فهرست نیز جزو فعالیت‌های رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (آنکارا) فراهم گردیده و هنوز چاپ نشده است.

- سبجانی، توفیق، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنیسا (شامل ۲۴۱ اثر و ۱۰۵ مجموعه الرسائل)، تهران، ۱۳۶۶.

- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (شامل آثار موجود در ۲۲ کتابخانه)، تهران، ۱۳۷۳.

در این فرصت باید از خدماتی که احمد منزوی با فراهم آوردن فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۶ جلد) و مرحوم محمدتقی دانش‌پژوه با تدوین فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی

و مرکز اسناد دانشگاه تهران انجام داده‌اند، نیز به نیکی یاد کرد که هر دو سهمی به‌سزا در معرفی نسخه‌های فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه برعهده دارند. فراموش نشود، استاد فقید مجتبی مینوی رایزن فرهیخته‌ای که تلاشی پیگیر در شناختن نسخه‌های خطی فارسی موجود در ترکیه به‌عمل می‌آورد و میکروفیلم‌های موجود در کتابخانه دانشگاه تهران در سایه زحمات ایشان فراهم آمده است.

نتیجه

با توجه به اینکه تاکنون تعداد کمی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ترکیه فهرست‌نویسی شده‌اند، خود کتابداران و کتابشناسان ترک نیز معتقدند که اگر روند فهرست‌نویسی با این سرعت پیش برود، حداقل دویست سال لازم است که فهرست کامل نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ترکیه آماده شود. لذا برای اینکه فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه به موقع تهیه گردد، شایسته است مرکزی تحت نظارت بنیاد ایران‌شناسی، در نمایندگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا تأسیس گردد و با استفاده از دانشجویان شاغل تحصیل در ترکیه (به‌ویژه دانشجویان رشته‌های ادبیات فارسی و کتابداری) به تدوین فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه پرداخته شود. وظایف این مرکز را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

- ۱) جمع‌آوری کلیه فهرست‌هایی که تاکنون از سوی کتابشناسان ایرانی و خارجی تهیه شده‌اند.
- ۲) تهیه فیش‌های استاندارد برای نسخه‌هایی که در این فهرست‌ها توصیف شده‌اند.
- ۳) تهیه فیش برای نسخه‌هایی که میکروفیلم آنها در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.
- ۴) تهیه فیش برای نسخه‌هایی که تاکنون معرفی نشده‌اند (این امر با توسل به مفاد پروتکل همکاری‌های فرهنگی دوجانبه که چندی پیش به امضا رسیده است، قابل اجرا می‌باشد).

بدین طریق است که فهرست کاملی از نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه فراهم می‌آید و فرهیختگان ایرانی به طبع و نشر امهات آثار فارسی که تعداد زیادی از آنها در کنج کتابخانه‌های ترکیه در انتظار دستی توانا به سر می‌برند، توفیق می‌یابند.

منابع

- بارتولد، و.، *جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه سردادور، تهران، ۱۳۰۸.
- بهرامی، عبدالله، *خاطرات عبدالله بهرامی از آخر سلطنت ناصرالدین شاه تا اول کودتا*، تهران، ۱۳۶۳.
- دلبری‌پور، اصغر، *کتابخانه سلیمانیه و آثار خطی فارسی در ترکیه*، آشنا، ش ۴، سال اول.
- دلبری‌پور، اصغر، *کتابخانه‌های ترکیه: تأملی در نسخه‌های خطی (آماده چاپ)*.
- رحیم‌زاده، ابراهیم، *کتاب گنجینه فتح گنجه (نسخه خطی - کتابخانه دانشگاه استانبول)*.
- منشی قزوینی (بوداق)، *جواهرالانخبار (تصویر نسخه خطی - کتابخانه ملی ایران)*.
- Akçay, İlhan, *Anadolu, daki bazı kütüphaneler*, Türkiye kütüphanecilik Dergisi, V. 15, 1965.
- Ana Britannica, İst. 1995.
- Bayraktar, Nimet & Mihin Lugal, *Türkiye'de yazma eser Kütüphaneleri ve bu kütüphanelerde bulunan yazmalarla ilgili yayınlar bibliografyası*, İst. 1995.
- Binark, İsmet, *Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul kütüphaneleri*, vakıflar Dergisi, No. 613-1981.
- Cunbur, Müjgan, *Kanuni devrinde kütüphaneler ...*, Türkiye kütüphanecilik Dergisi, No. 125.
- Erünsal, İsmail, *Türk kütüphanecilik tarihi*, Ank., 1991.
- Kültür Bakanlığı, *İstanbul kütüphanesi ve müzeleri*, İst., 1993.
- Kültür Bakanlığı, *Türkiye kütüphaneleri rehberi*, Ank.
- *Meydan Larousse*, İst., 1988.
- Önder, Mehmet, *Türkiye müzeleri*, Ank., 1986.
- Özgüdenli, Osman & Abdulkadir Erdoğan, *İstanbul kütüphanelerinde bulunan farsça tarih yazmaları hakkında bazı mülahazalar*, Basılmamış makale, 2003.
- Öztürk, Kenan & N. Malkoç, *İstanbul ve Ankara kütüphaneleri*, Ank., 1954.
- Rahimov, Ebulfazl, *Safevilerin Türkiye'ye hediye gönderdiği kitaplar*.
- (این مقاله را پروفیسور علی حیدر بیات با الفبای لاتین در شماره ۳۸۶ و سال ۱۹۹۵، نشریه "Türk Yurdu" چاپ کرده است).
- Şeşen, Ramazan, *Türkiye' deki yazma koleksiyonları*, (İ.U.E.F. Tarih Dergisi, v. 35, 1994).
- *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi*, İst, 1985.